

Bəstə Ourbanova

BDU-nun magistratura məzunu

kosmos, xeyir-şər, zülmət-işq mübarizəsinə xatırladır. Təbiətin iki eks qütbünü əhatə edən bu mübarizə sonrakı mərhələdə müeyyən rituallarda təzahürünə tapmışdır. İlkin mərhələdə, bu ənənə tebət qüvvələrinə qurban verme səciyyəsi daşışa da, növbəti mərhələdə sakral məhiyyətləri bir qədər geri plana atılmış ve əyləncə xarakterine çevrilmişdir. Bu məqamda Sevinc Qa-

Bildiyimiz kimi, dünya xalqlarının adət-ənənələrinin, tarixinin, əzəmətinin təcəssüm etdiyi əlamətdar səciyyəvi günər mövcuddur ki, burlardan başlıca kimi biz, "bayram" anlayışını xüsusi qeyd etməyi özümüzə borc bilirik: "Bədərəm: bayram, xalq şənliyi. Bir yer işqi və cıçakla bəzəndiyi zaman "bədərəm yer" deyilir ki, "könlə açan" deməkdir. ..Bununla birlikdə, oğuzlar bayram gününe "bayram" deyirler. Bu, sevinc və əyləncə günüdür. Oğuzlar də hərfini y hərfinə çevirmişlər" (1,466)

Milli birlik, bərabərlik, dostluq, qardaşlıq kimi keyfiyyətləri özündə ehtiva edən türk xalqlarına mənsub ən dəyərli bayramlardan biri Novruzdur. Xalqın dən in mənəvi dəyərlərinə söylenən bu möhtəşəm bayram kiçikdən böyükə qədər her kəsin böyük ruh yüksəkliliyinə sabəb olur, bəzən unutulan ənənələrin yenidən yaşamasına, yeni xoş ovqat yaratmasına sabəb olur. Şah Abbas bağı rəvayətlərində birində Novruza təməl xüsusiyyətlərindən olan bərabərlik ideologiyasına rast gəlirik: "Şah Abbas deyirmiş ki, birce Novruz bayramı, axır çəşənbədə yediyim yeməh mənim canıma yatr. Sual veriflər ki, niye? Deyif ki, o vaxdı kasıbın da, döylətisiniñ də qazanı ojax üsündə olur, yeməh yeyir" (2, 146). Füzül Bayat isə məsələni gecə və gündüzün bərabərliyindən yola çıxaraq sosial bərabərlik statusundə əhatələndirir: "gəcə ilə gündüzün bərabərliyi sosial bərabərlik, sosial nizam kimi təbiətdən cəmiyyətə daşınmış, sosial təraziq bərpə edilmişdir" (3, 42).

Bayram əsnasında bayramlaşma ənənəsi xüsusile dikkət mərkəzində olanlardandır. Nezərdən keçirdiyimiz bəzi folklor metnlerinə əsaslanaraq bu ənənənin özünməxsus cəhətərini qeyd etməye çalışdıq: 1) ellikle keçirilmesi, 3) elin, kəndin eğsaqqal, ağıbırçıkların iştirakı, 2) tənha yaşayanlar, yəxiniyi itirənlər, oğlu müharibədən qayıtmayanlarla ilk bayramlaşma, 4) bayramlıq, kənd payı aparılması (burası aid ola bilər: nehra yağı, şor, çörək, bişirilən aşdan bir qab). Novruz Ensiklopediyasında isə bayramlaşmanın 3 mərhələli bölgüde verilib: a) aile daxilində bayramlaşma; b) qohum-qonşu və dostlar-yaxınlar arasında bayramlaşma; c) nişanlıların bayramlaşması (4,44). Buradan belə bir qənaətə varırıq ki, bayramlaşmanın əhətə dairəsi, daha doğrusu, cəmiyyət daxiliinde yeri müxtəlif tarixi mərhələlərde seyrəkşəməye doğru irəliləmiş, netice etibarilə, makro mühitdən mikro mühitə transfer olunmuşdur. Ellik statusunu itirmiş, aile, qohum, dost, tanış arasında sıxışdırılmışdır.

Axır çəşənbə və Novruz axşamı hüzrū olan insanlar yaddan çıxmamalıdır. Çünkü yaxınıni itirən şəxslər tebii olaraq, bayram əhvalında olmayıcaqlar. Kəndin camaati bayramın əsas atributu olan səməni xonçası aparmış, bəzən bura sünbüldə əlavə etmişlər. "Səməni xonçası" aparan şəxsin oxuduğu mahni xüsusile maraq doğurur:

*Mən sehiri sünbülem,
Mən xeyiri sünbülem,
Ağ günər yayanam mən,
İnsana hayanam mən (5,33).*

Bu misralardan görürük ki, əbəyə yere sünbüldə xonça üzərinə qoyulmur. Hüzr düşmüş evde yeniden ağ günər, işqli günər doğacığına inam nəzərə çarpar, burada bəşər evladına arxa olduğunu, himayədarlıq etdiyi son misradan belli olur.

Yazın ilk gününün qarşılıqlı bayramı kimi Novruz ölmüş tebietin dirilmesi, oyanması ilə əlaqədar təntənəli şəkilde keçirilir. Həmin müddət ərzində iki eks tərəfin mübarizəsi nəticəsində güclü olanın qalib gelmesi motivi eks olunur. Bu eyni zamanda, bize xo-

vanlar "Ər meydanına" çağırılır:

*Mənəm nərlərin nəri,
Ay oğlan.
Mənəm ərlərin əri,
Ay oğlan.
Əl-qolunu çatdadaram,
Ay oğlan.
Bağrını partladiram,
Ay oğlan (4,128).*

"Cəngi" sedaları altında başlanan yarı pehləvanlara xüsusi cəsərət, güc aşılır. Müxtəlif fəndlərdən istifadə edən pehləvanlar bir-birini yuxarıya ç-

ritual, ənənələrde yaşadan bayram axşamı zülmət aləmin aydınliga qovuşması naminə yandırılan ocaq, tonqal insanlar arasında hədsiz sevinc yaradır. Bəlkə de, bayramın ən böyük coşğuya, ruh yüksəkliyinə, bir sözə, iliklərimizə qədər hiss etdiyimiz zamanı budur.

Od, ateşin təmizləyici, zərəverici ruhlardan (demonik varlıqlardan), xəstəliklərdən qoruyucu ünsür olduğu qəbul edilir. Bu məqsədlə, qədim dövrlərdə od müqəddəs sayılmaqla yanaşı, işindəki ruha ehtiram əlaməti olaraq qurbanlar kesilmişdir. Odun daxilindəki mələk, ruhun varlığına inam olduğu sə-

ruh üzərinə atılması, bu şəkilde arınma prosesinin baş tutması ilə nəticələnmişdir, çünkü sonrakı mərhələdə həqiqətən insan özünü zahiri və batını cəhdən xəffifləşmiş hiss edir. Sanki bu zaman insan bədxah ruh qurğusu durur, ondan qoxmur, ona qalib geləcəyini bilmə, gücünü isbat edir, ardıcıl olaraq tonqal üzərindən 3 dəfə atlanaraq cəsərətli şəkildə sözləri təkrar edir.

Yaradılışı şərtləndirən 4 ünsürdən biri su heyat rəmziidir. Çərşənbələrdən ilkinci müqəddəs su ilə bağlılığı yaradılış aktı ilə əlaqədar prosesdə esas faktor olması ilə əlaqədardır. Qə-

Azərbaycanda Novruz ənənələri

simovanın mövzu barəsindəki bölgüsü-nü qeyd edə bilerik:

1. Zoomorfik səviyyədə ritual qarşı-durma;
2. Antropomorfik səviyyədə ritual qarşıdurma;
3. Əşyavi səviyyədə ritual qarşı-durma;
4. Qanşıq səviyyədə ritual qarşı-durma (6, 99).

1-ci bölgüyə xoruz döyüşdürülmə, it boğuşdurma, qoç döyüşlərini aid edə bilerik. Novruzda meydan nümayisi əy-ləncələri sırasında əyləncə xarakterli mərasimlərdən biri de xoruz döyüşdürülmə olmalıdır. Colpa vaxtından qarğıda-lı, kişişli bəşlənilən herət xoruzlar xüsusi diqqətə böyüdüllür, altı aylıq ikən və yaxud ondan sonrakı dövrde xoruzların çıqlarındaki məmizlər şüse ilə yonulur. Səbəb isə daha təhlükeli olsun, döyüdə o biri xoruzun cinedanına batsın. Xoruz döyüşündə insanlar geniş bir halqa etrafında toplaşırlar. Oyun hakimin müşayiəti altında keçirilir.

İt boğuşdurmadə xüsusi şəkildə böyüdülmüş en yaxşı cins sayılan qoğun itlərindən istifadə edilir və müeyyən mərclər esasında həyata keçirilir. İtlerin qulaq və qurruq nahiyyələrinə kəsilmesindən məqsəd döyüş vaxtı özü-nü qorumasında köməkçi olmasi üçündür.

Novruz adətleri sırasında "at çapma" yarışlarının keçirilməsi bəzəcə təc-

lşirlər. Qalib gələnə hədiyyə təqdim edilir.

Erkən türk dünyagörüşündə yumurta yaradılış, hayat funksiyası ilə əla-qədərdir. Dünyanın yaradılışının yumurta bağlanması sonrakı mərhələdə farqlı şəkillərdə rəmzləndirilmişdir: "yu-murta qabığı – torpaq, qabığın altındakı nazik pərdə - Hava, ağı - Su, san – Od" (8). Hətta yumurta ilə yazın gəlinini, əkin işlərinin başlanacağı zamanı təyin etmək kimi adət tar tatarlarında öz əksi-

cüb doğurmur. Çünkü türkün mədəniyyət tarixində ata verilen deyər, onun güc, qüdrət simvolu olması məlumdur. Türkələr bağlı bir çox əfsanə, dastan, həkayelerdə at qəhrəmanın yaxın dostu, uğur, zəfərinin ortağı kimi qiymətləndirilmişdir. Türkün miflik tefkkür tarixində Tanrıya qurban verilen seçilmiş heyvan missiyası bize şamanizmdən bəlli olur: "Şamanist mərasimlərdə at şamanın göy üzüne çıxacağı miniyi və qurbanlıq heyvanları oraya əsas qazanmışdır... Çox hallarda Götəninin simvollarından biri oraya əsas qazanmaqdə və qurban olaraq da ona təqdim edilməkdədir. Şaman at köməkliy ilə yeralı-tına, ya da o biri dünyaya keçə bildiyi üçün ölümün de simvolu olmuşdur" (7,140). Eyni zamanda, "Gün çıx, gün çıx..." çağırışı vasitəsilə Güneşin kehər at belinə çıxaraq etrafələri nura qərətəməsi təsəvvürümüzzdə canlanır. Göydəki güneşi yerde kehər at əvəz edir. Dünyanın en sürətli heyvanlarından biri olan atın cəld və əcəv qacışı bize Gün doğumu esnasında işq şüalarının yer səthine sürətli paylaşmasını xatırladır.

Güleşin qədim növü olan qurşaq-tutma, qurşaqçıpmışa bir zamanlar xalq arasında bu adla məşhurlaşmışdı. Zərb alətlərin gur sədasi altında iğid ca-

bəbindən də elə üzərinə su tökülmür. Bunu Ocaq iyəsi ilə əlaqələndirən Cəlal Bəyidli yazar: "Ocaq iyəsi inamının ya-sadığı bir ənənə də insanların yemek yemezdən evvel bir parça eti ocağa atıb "Doyurdug" demələri şəklinde özü-nü gösterir" (11,438). Ocağın ev, ailə, yaşam, həyat kimi simvollaşdırılmış mənə təzahürlerindən irəli gelir ki, indiki zamanda "Ocağın səmənesin" duası bizlər üçün böyük dua olaraq qəbul edilir. Od olan baxışlar çoxcəhətli və çoxşaxəlidir. Ateşin Tanrı ilə rabitə yaratmaqdə ömər faktor rolunu oyнnamasına inam mövcud olmuşdur: "... bir qurban verdikləri zaman, yandırıqları atəşle bunu Tanrıya xəber verirdilər. Beziləri də, qurban ətini yandırıma qurbaşərəməni qurmaq isteyirdi" (12, 299). Bu məssəleyə dəha da aydınlaşdırmaq üçün şaman mərasimlərdən dikkət yetirmək yerinə düşər: "Şaman şamanlıq bacarıqlarını, Ülgenin göydəki sarayına qədər edəcəyi seyahətə, indi göstərəcəkdir. Yurdun içinde atəş yanmaqdadır. Şaman, davulun Əfəndilərinə, yəni ailesinin şamancı güclərini şəxsləndirən ruhlara, at eti təqdim edər və deyər:

*Qəbul etbu parçan, ey Kaya Xan!
Ali yumru lu davulun əfəndisi" (13,225).*

X. Xəlilov tonqalın günü simvolizə etməsine dair müləhizələri bizi bəle bir fikir formalasdırı ki, göydəki günəşin yerde əvezləyici parçası müeyyən mənada odun üzərinə düşür. Xüsusile, gün batdırıq, şer qüvvələrin hakim olduğu müddədə ("şer vaxtı") qalanaraq bədxah ruhların qovulmasında vəsitiyi rolunu icra etdiyinə şahid olur. Ritüalin icrası ilə zaman münasibətləri arasındakı bağlılıq məsələsinə isə Ramin Allahverdi bu cür yanaşmadıdır: "... miliyiliklər boyu müyyənleşmiş konkret zaman keşimi ritualın mehəm həmin anda, həmin zaman (vaxt) dilimində icra olunmasını şərtləndirir" (14,151).

Od və atəşə olan müsəbet münasibətləri qeyd etmək yanaşı, mənfi ya-naşmaları da diqqətdən yaxındır. Burada "Al ruhu", "Albasrı", "Albis" adları ilə tanınan demonik qüvvə inancı öz əksini tapmaqdadır. Çünkü "Al" ruhu özündə bir sıra mənfi xüsusiyyətləri daşımaqla bərabər, "Ocaq və Atəş Tanrısi" ilə də əlaqələndirilir. "Saxa türklerində "Al" "Atəş Ruhu" mənasını ifade edir" (11,48). Bu nöqtəyi nəzərdən bəzək, qurşaqçıpmışa belə aydınlaşdırır. Həmin məqamda "Ağırılığım, uğurluğum" qurbanetmə mərasimindən daha çox, bədxah ruh üzərinə fiziki və mənəvi ağrılığa səbəb olan yüksək

dim Altay dastanlarında da ilkin mərhələ etibarilə hər yerin su ilə örtülü olduğunu qeyd edilir:

*Dünya bir dəniz idi, nə göy vardi,
nə bir yer,
Ucsuz, bucaqsız, sonsuz sular iç-
reydi hər yer!*

Türkün əski miflik təfəkküründən qaynaqlanan bu ilkin başlanğıc xətti, zəmanəmizdə öz əksini birinci çərşənbə olan – Su çərşənbəsindən təpirdir.

Kalinino rayonu Vorontsovka kəndindən olan Gülcəhan Mustafayeva Novruz bayramında ellilik keçirilən ənənələrdən biri haqqında belə bir məlumat verir:

"Şəher tezdən qadınlar, uşaqlar, hamı düzüldür, gedirdik körpüye. Körpün üstüne çıxırıq, altına düşürük, suyun içindən o tərəfe keçirdik, ayağımız da su olurdu. Daş atıb deyirdik ki, "Ağırılığım, uğurluğum bunnan getsin", yenidən gəlirdik bu başından o başına. Sonra bulğa gedirdik, heç birimiz də danışmırıq. Gerek dini məsələsən, dindən, geri qayıt. Sakitcə sehəngi doldurub getirdik. Ona da "Dinməz suyu" deyirdilər. Həmin suyu bir qaba tökürsən, dinlənmirsən, iynənin arxasına pambıq keçirirsən, 2 iynə - 2 iynə, hərəsi bir tərəfdən, lynnələr əger gəlib qo-vuşsa, bil ki, bəxtin açıldı, ürəyindəki arzu gerçək olacaq" (Toplayıcı:B.Qurbanova)

Topladığımız metnə əsasən, bəla bir məxəcə gəlirik ki, xalqımız tərəfin-dən "Ağırılığım, uğurluğum" qurban edilmə aktı yalnız tonqal üzərindən tullanır" deyil, eyni zamanda, su ilə bağlı mərasimlərdə öz əzini qoruyub saxlamışdır. Hər şeyin başlanğıc, əzli olan suyun bayram süfrələrindən əskik olmaması, gəncərin sahə tezdən bulaqlardan su doldurub getirməsi əsində, atalarımızdan gələn inancada söylenir. "Sulu ev abad olar, susuz ev bərbəd olar".

"Dinməz suyu" ilə əlaqədar inancın oxşar versiyasına Qars bölgəsindəki əhalinin adətində də rast gəlirik. Buradakı əsas fəqli məqam ondan ibarətolar ki, su gətirən şəxş ritualın icra prosesində iştirak etmir. Seçilmiş şəxsin məsum usaq olması xüsusi qeyd olunur. "Qarsda gənc qız və oğlanlar məsum bir uşağın heç danişmadan gətirdiyi bir vedə suyun içinə rəngli iynə və saplar ataraq, kimlərə evlənəcəklerini tapma-ğça çalışırlar. Su içində bir-biri ilə birləşərək iynə və sapların sahibinə bir-biri ilə evlənəcəyinə inanırlar" (s. 18, Yakıcı Ali. İğdır in Aralıq ilçəsində Nevruz Kutlamalıyla İlgili Gelenek ve İnanmalar", Milli Folklor Dergisi, sayı: 25, Ankara. 1995)